

**ПРОДОВОЛЬЧА СИТУАЦІЯ В МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В
ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД «ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ» (СЕРПЕНЬ 1914 – ПЕРША
ПОЛОВИНА 1915 РР.)**

Герасимов Тимофій

АНОТАЦІЯ

На основі неопублікованих архівних документів та матеріалів місцевої періодичної преси 1914 – 1915 рр. розглянуто продовольче становище міст Правобережної України протягом першого року «Великої війни». З'ясовано, що в перші воєнні місяці, на тлі загального здешевлення деяких експортних продуктів, у прикордонних місцевостях досліджуваного регіону спостерігалася нестача продовольчих товарів внаслідок окупації російськими військами Галичини, куди царська влада в значній кількості відправляла харчі. Установлено, що впровадження в містах обов'язкових цін на предмети першої необхідності зазвичай давало зворотній ефект, оскільки воно не відповідало тенденціям на продовольчому ринку й робило торгівлю збитковою, змушуючи цим її представників підвищувати ціни всупереч таксі або ж припиняти свою діяльність. Звернуто увагу на релігійний аспект протистояння місцевої влади з єврейською громадою стосовно регламентації торгівлі у вихідні та святкові дні. Автор дійшов висновку, що Перша світова війна призвела до актуалізації продовольчого питання в містах Правобережної України, створивши для місцевої влади дилему між необхідністю штучного стримування росту цін та врахуванням реального стану справ на продовольчому ринку. Досить часто перегини в бік першого створювали в містах дефіцит продуктів. Пріоритетним напрямком подальших дослідження визначено висвітлення продовольчої ситуації в містах регіону в 1915 – 1917 рр.

Ключові слова: продовольство, Перша світова війна, міста, Правобережна Україна.

Загальновідомо, що однією із основних умов, необхідних для існування того чи іншого політичного режиму, є спроможність більшості населення країни забезпечувати себе найнеобхіднішими продуктами життєдіяльності. Вона в разі актуалізується в період тривалих збройних конфліктів, під час яких на широкі маси лягає важкий тягар війни. Воєнна доба неминує породжує для влади та суспільства нову реальність, у якій тісно переплітаються гострі соціально-економічні проблеми, і їхня невирішеність може затьмарити навіть найоптимістичніші зведення з фронтів, зводячи нанівець усі старання правлячої верхівки воювати до переможного кінця. Чутливість продовольчого ринку до воєнних дій відповідним чином позначається на побуті мешканців міст. У 1914 р. це особливо відчувалося на Правобережній Україні, чия специфіка

зумовлювалася близьким розташуванням до фронту. З впливом військового конфлікту на продовольче становище в містах молоді Українська держава стикнулася рівно через сто років. Тож звернення до досвіду минулих поколінь аж ніяк не є зайвим, що й підкреслює актуальність нашого дослідження.

У радянській та сучасній українській історіографії висвітленню «продовольчого питання» міст у роки Першої світової війни присвячено чимало наукових студій. Серед них, наприклад, можна виокремити праці А. Сидорова [24], Н. Кондратьєва [17], Т. Кітаніної [16], Н. Шапошнікової [26]. Автори фундаментальної монографії «Перша світова війна і Україна» О. Рєєнт та О. Сердюк відзначали, що в справі забезпечення міст Правобережної України продовольством величезну роль відігравав воєнний чинник через розташування регіону в ближньому тилу театру воєнних дій, оскільки багаточисельні військові контингенти потребували колосального обсягу харчів та фуражу, вичерпуючи їх із засік приватновласницьких і селянських господарств [23, с. 350]. Проте перерахований вище науковий доробок в повній мірі не розкриває особливості продовольчого становища міст регіону в початковий період «Великої війни», коли Російська імперія стояла лише на порозі системної соціально-економічної кризи. В цьому, власне кажучи, й полягає мета пропонованої статті.

Джерельну базу дослідження становлять архівні документи Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), державних архівів Київської, Рівненської, Хмельницької областей, а також матеріали Правобережної періодичної преси 1914 – 1915 рр.

На самому початку війни в деяких Правобережних містах спостерігалось падіння цін на окремі продукти харчування. Передовсім це стосувалося експортних товарів, які до війни постачалися до низки європейських країн, серед яких були й члени Троїстого союзу. Так, наприклад, у західній частині Київської губернії найбільше подешевшали яйця, раки, хліб та молоко. Десяток яєць продавали майже задарма – за 2,5 коп. Проте це мало короткочасний характер, оскільки тоді Росія ще не встигла повністю втягнутися у виснажливе військове протистояння [20, с. 2].

Натомість відомі прояви й цілком протилежної тенденції. Що цікаво, далеко не всі випадки подорожчання продуктів були пов'язані з погіршенням підвозу товарів. Детальний аналіз окремих фактів підвищення цін вказує на їхнє спекулятивне походження. В цьому сенсі є показовим цінове свавілля житомирських торгівців, учинене в дні всезагальної емоційної ейфорії в місті, пов'язаної зі вступом Російської імперії у війну [4, с. 3]. У Києві перші прояви махінацій на продуктовому ринку проявилися на початку осені 1914 р., коли на місцевих ринках раптово подорожчали фрукти, що привозили з Криму, Кавказу та Туркестану. Наприклад, за один фунт винограду продавці просили 25-35 коп., хоча в аналогічний період 1913 р. він коштував

10-12 коп. Таку різницю в цінах торгівці пояснювали скороченням підвозу фруктів, хоча місцеві ЗМІ доводили протилежне, вказуючи на величезний запас товару на київських складах [5, с. 4]. Таким чином, чи не вперше в роки війни бачимо в дії застосування класичного спекулятивного методу – приховування продуктів з метою створення штучного дефіциту.

Водночас перші збройні сутички між військами імперій Романових і Габсбургів на території Волинської губернії на початку серпня 1914 р. призвели до часткової евакуації мешканців Володимир-Волинського до Ковеля, тим самим різко збільшивши його кількість населення й створивши ажіотаж на продукти харчування та предмети першої необхідності [7, с. 91-92].

Окупація ж російськими військами Галичини створювала для мешканців прикордонних Правобережних міст додаткові перешкоди з придбанням життєво необхідних товарів. Хоча, ще раз зазначимо, внаслідок війни Росія зупинила вивезення за кордон багатьох продуктів [3, с. 456], це аж ніяк не стосувалося активізації економічних зв'язків із захопленими територіями, населення яких потребувало значної кількості харчів. Окрім того, туди необхідно було відправляти цілі ешелони з продовольством для забезпечення військ. Це, наприклад, призвело до вичерпання хлібних ресурсів довкола Дубно, де борошно та жито посилено скуповувало інтендантство, а також служби, що вивозили хліб до Галичини. Місто опинилося на порозі хлібного голоду, оскільки діяла заборона на завезення зерна залізницею з інших районів, де попит на нього був набагато менший [11, арк. 17зв]. Загалом же підняття цін на предмети першої необхідності в прикордонній смузі Волинської губернії в перші воєнні місяці викликало сплеск антисемітських настроїв серед тамтешнього населення, позаяк саме представники єврейської національності брали активну участь у торгівлі з Галичиною. Багато хто з городян навіть був переконаний у тому, що євреї начебто заготовлювали склади припасів для потреб австро-угорської армії [16, арк. 17зв].

У Кам'янці-Подільському продукти відчутно подорожчали через нестримне бажання міських торговців та мешканців із навколишніх сіл заробити на суттєвій різниці в цінах на місцевому та галицькому ринках. Вони розпочали вивезення продовольчих товарів у західному напрямку [1, с. 4]. Туди ж заради обіцяних непоганих заробітків щоденно стали виїжджати кам'янецькі робітники [15, с. 4]. Своєю чергою, місто заповнили селяни із Галичини для закупівлі більш дешевих продуктів харчування [18, с. 4].

Протягом першого року війни між місцевою владою та торговцями регулярно тривали суперечки щодо справедливості встановлених цін у таксах на предмети першої необхідності. Варто зазначити, що на початковому етапі в ролі потерпілої сторони як правило виступали представники торговельної сфери, оскільки таксовані продукти

досить часто були дешевшими, ніж на ринку, що робило їхній продаж збитковим. За таких обставин цінова політика міських властей мала бути особливо розважливою, із врахуванням інтересів як продавців, так і покупців. Однак перегини в бік останньої сторони влади набули повсюдного характеру. Це, на наш погляд, інспірувалося директивою Головного управління по справам місцевого господарства від 6 вересня 1914 р., в якій йшлося про нагальну потребу «утримувати ціни на предмети продовольства першої необхідності по можливості на нормальному рівні» [16, арк. 37]. Щоправда, 30 листопада того ж року Департамент поліції попередив губернаторів та градоначальників про те, що внаслідок впровадження місцевими органами влади такси на продукти за заниженими цінами могла виникнути небезпека скорочення підвозу товарів у місця споживання [13, арк. 8].

Пік впровадження в містах обов'язкових цін на предмети першої необхідності припав на I півріччя 1915 р. [26, с. 71]. Не всім вдалося досягнути поставленої мети – запобігти дорожнечі. На початку року в Луцьку відбулося стрімке подорожчання продуктів. Місцеві продавці лавок поховали видані ним такси. Коли покупці вказували на необхідність дотримання встановлених цін, вони заявляли, що продукт закінчився чи вже проданий комусь іншому. Водночас луцькі пекарі стали випікати булки вдвічі меншими від встановленого розміру [25, арк. 16]. Провальним також виявилось таксування продуктів у Барі, започатковане на початку тогорічної весни. Воно поставило в безвихідне становище і споживачів, і місцевих торгівців. Річ у тім, що місто більшу частину предметів першої необхідності отримувало від іногородніх гуртовиків, для яких такса не була обов'язковою. Внаслідок того барчани купували продукти за свавільно встановленими цінами. Відсутність конкуренції на барському ринку спричинила нестача рухомого складу залізниці, якою місто раніше отримувало продовольство безпосередньо від постачальників [13, арк. 158].

Невисока ефективність і подекуди згубність такс на предмети першої необхідності стали предметом для палких дискусій щодо їхньої доцільності. В лютому 1915 р. авторитетний професор-економіст К. Воблий у своїй доповіді, присвяченій питанням боротьби з дорожнечею, назвав таксування «самим елементарним, але найменш дієвим засобом», оскільки встановлені ціни «залишаються невідомими широким масам споживачів і не виконуються торгівцями» [22, с. 5]. За три місяці на засіданні Київського загальноміського комітету більшість його членів висловилися проти такс, посилаючись на викликане ними скорочення кількості продуктів на ринку [2, с. 4]. Рішення Комітету піддав жорсткій критиці журналіст газети «Южной копейки». Головними винуватцями підвищення цін він вважав гуртовиків, що змовились між собою, при тому зауваживши: «скасувати таксу – це означає остаточно розв'язати їм хижі лапи та віддати ринок на нестримне пожирання» [19, с. 2]. Хай там

як, але київська дума відмовлятися від такси не наважилася. Забігаючи наперед, зазначимо, що лише протягом 12 місяців від часу впровадження (січень 1915 – січень 1916 рр.) її переглядали 12 разів. Протягом того періоду вказані в ній продукти в середньому подорожчали на 35,6 %. Проте насправді для киян видатки на предмети першої необхідності були значно більшими, оскільки ринкові ціни щоразу піднімалися після опублікування такси, за дотриманням якої місцева влада не особливо то й стежила [6, с. 2].

В той же час відомо, що таксу скасували в таких містах, як Вінниця та Проскурів [21, с. 2]. Очевидно, дався взнаки небувало щедрий хлібний врожай 1915 р. [26, с. 119], внаслідок чого впали ціни на окремі продукти харчування [14, с. 2]. Крім того, з високою ймовірністю можна стверджувати, що останньою краплиною терпіння проскурівчан стало зникнення наприкінці літа – на початку осені в місті вершкового масла. Всі запаси продукту місцевого виробництва вичерпали російські війська, що перебували в околицях міста у великій кількості. Привозити масло з інших районів торгівці не хотіли, оскільки через таксу його продаж був би збитковим [13, арк. 224].

Воєнна доба позначилася ще на одній проблемі продовольчої сфери – регламентації торгівлі у вихідні та святкові дні. Викликане війною поживлення купівлі-продажу на місцях призвело до численних суперечок єврейського населення з владою. Вони базувалися на розбіжностях між християнськими та юдейськими релігійними традиціями. І євреї, і православні, не займалися торгівлею у свої святкові й вихідні дні. Якщо перші не працювали по суботах, то другі – по неділях. Ситуація загострювалася ще й постановою про нормальний відпочинок службовців у торговельних закладах від 1908 р., яка, звісно, була складена у відповідності із канонами християнства. Проте її імплементація залежала від волі місцевої влади. Так, 25 жовтня 1914 р. липовецька міська дума заборонила торгувати в місті в недільні дні та в дванадесяті свята. Цим рішенням влада поставила під удар не лише місцевих євреїв, які в переважній своїй більшості займалися торгівлею, а й добробут самого міста, адже до нього припинили з'їжджатися околичні мешканці для купівлі-продажу товарів, укладання торговельних і промислових угод, отримання юридичних й адміністративних послуг тощо. Внаслідок того торгівля перенеслася до найближчих міст та містечок, де такі обмеження не встановлювали. Відповідне клопотання липовецьких торгівців до київського губернатора було відхилено [8, арк. 70зв, 73]. Подібним чином закінчувалися спори й в інших повітових містах губернії – Таращі [9, арк. 30, 31зв] та Чигирині [10, арк. 117зв].

З ще більшою безкомпромісністю до єврейських торгівців поставився в лютому 1915 р. рівненський військовий комендант. Він видав розпорядження, яке зобов'язувало євреїв здійснювати торгівлю продуктами першої необхідності в суботні

та святкові юдейські дні на рівні зі звичайними буднями та християнськими святковими днями [11, арк. 24].

Отже, вступ Російської імперії в Першу світову війну 1 серпня 1914 р. започаткував введення на Правобережному продовольчому ринку нових правил гри, які з кожним наступним місяцем дедалі більше відходили від ринкових відносин. Запроваджені місцевими органами влади такси на продовольство, будучи проявом адміністративного регулювання продовольчої сфери, зазвичай не виправдовували поставленої мети. Дефіцит товарів поступово ставав звичним явищем. Це були перші паростки майбутньої продовольчої кризи, що настане восени 1915 р. Як саме вона позначиться на житті населення Правобережних міст – мають показати подальші наукові дослідження.

Abstract

The food state of the Right-bank Ukraine towns during the first year of «The Great War» is examined on the base of unpublished archives documents and local periodical press materials 1914 – 1915. It's determined that in the first war months the shortage of foodstuffs as a result of the Russian troops occupation of Galicia on the base of total reduction of prices of some export products in boundary districts of the region where tsarist government sent foodstuffs was observed. It's established that the introduction of obligatory prices of the necessities of life in towns usually gave a contrary effect, as it didn't correspond the tendencies at the food market and made the trade unprofitable, making its representatives raise prices in spite of rate or stop their activity. The religious aspect of local powers opposition against Jewish community as for trade regulation on days off and holidays is paid attention. The author came to a conclusion that the First World War brought to actualisation of food problem in the Right-bank Ukraine towns, making a dilemma for local power between the necessity of artificial price rise keeping and taking into account the real affairs situation at the food market. The extremes to the first factor often made products deficit in the towns. The priority direction of the subsequent investigations determined the food situation interpretation in the region towns in 1915 – 1917.

Key words: foodstuffs, the First World War, towns, the Right-bank Ukraine.

Аннотация

На основе неопубликованных архивных документов и материалов местной периодической печати 1914 – 1915 гг. рассмотрено продовольственное положение городов Правобережной Украины в течение первого года «Великой войны». Выяснено, что в первые военные месяцы, на фоне общего удешевления некоторых экспортных продуктов, в приграничных местностях исследуемого региона наблюдалась нехватка продовольственных товаров вследствие оккупации российскими войсками Галиции, куда царская власть в значительном количестве отправляла продукты питания.

Установлено, что внедрение в городах обязательных цен на предметы первой необходимости обычно давало обратный эффект, поскольку оно не соответствовало тенденциям на продовольственном рынке и делало торговлю убыточной, заставляя этим её представителей повышать цены вопреки таксы или прекращать свою деятельность. Обращено внимание на религиозный аспект противостояния местных властей с еврейской общиной по регламентации торговли в выходные и праздничные дни. Автор пришел к выводу, что Первая мировая война привела к актуализации продовольственного вопроса в городах Правобережной Украины, создав для местной власти дилемму между необходимостью искусственного сдерживания роста цен и учетом реального положения дел на продовольственном рынке. Достаточно часто перегибы в сторону первого создавали в городах дефицит продуктов. Приоритетным направлением дальнейших исследований определено освещение продовольственной ситуации в городах региона в 1915 – 1917 гг.

Ключевые слова: продовольствие, Первая мировая война, города, Правобережная Украина.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. В Каменец приезжают... // Подолія. – 1914. – 17 сентября. – С. 4.
2. В общегородском комитете // Южная копейка. – 1915. – 15 мая. – С. 4.
3. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2013. – 784 с.
4. Вздорожание продуктов // Жизнь Волыни. – 1914. – 22 июля. – С. 3.
5. Вздорожание фруктов // Киев. – 1914. – 19 сентября. – С. 4.
6. Годичный юбилей киевской таксы // Киевская мысль. – 1916. – 23 января. – С. 4.
7. Дем’янюк О. Ковель напередодні та в перші роки Першої світової війни (1914–1916 рр.) / О. Дем’янюк // Минувле і сучасне Волині та Полісся. Ковель і Ковельщина в історії України та Волині. Наук. зб. Вип. 50. Матеріали 50-ї Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф. (м. Ковель, 12–13 грудня 2013 р.) / Упоряд. А. Силюк. – Ковель, 2013. – С. 91-95.
8. Держархів Київської обл. – Ф. 9. – Оп. 30. – Спр. 92. – 90 арк.
9. Держархів Київської обл. – Ф. 9. – Оп. 30. – Спр. 94. – 48 арк.
10. Держархів Київської обл. – Ф. 9. – Оп. 31. – Спр. 25. – 125 арк.
11. Держархів Рівненської обл. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 13. – 294 арк.
12. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 409. – Оп. 1. – Спр. 192. – 66 арк.
13. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 409. – Оп. 1. – Спр. 193. – 378 арк.
14. Дешевизна сельских продуктов // Киевская мысль. – 1915. – 13 октября. – С. 2.
15. Ежедневно наблюдается... // Подолія. – 1914. – 24 сентября. – С. 4.

16. Китанина Т. М. Война, хлеб и революция: Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г. / Т. М. Китанина – Москва : Наука, 1985 . – 384 с.
17. Кондратьев Н. Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции / Н. Д. Кондратьев. – М.: Наука, 1991 – 487 с.
18. Министерством торговли и промышленности выяснено... // Подолія. – 1914. – 19 декабря. – С. 4.
19. Наши «благодетели» // Южная копейка. – 1915. – 24 мая. – С. 2.
20. Падение цен на продукты // Киевская мысль. – 1914. – 3 августа. – С. 2.
21. Подобно в Виннице и в Проскурове... // Юго-Западный край. – 1915. – 8 сентября. – С. 2.
22. Причины дороговизны. (Доклад проф. К. Г. Воблого) // Киевская мысль. – 1915. – 14 февраля. – С. 5.
23. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк . – К.: Генеза, 2004. – 473 с.
24. Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны / А. Л. Сидоров. – М.: Наука, 1973. – 656 с.
25. ЦДІАК України, м. Київ. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 1659. – 694 арк.
26. Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.) / Н. О. Шапошнікова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 174 с.

References

1. V Kamenec priezzhajut... [A visit to Kamenec] // Podolija. – 1914. – 17 sentjabrja. – S. 4.
2. V obshhegorodskom komitete [In the town-wide committee] // Juzhnaja kopejka. – 1915. – 15 maja. – S. 4.
3. Velyka viyna 1914–1918 rr. i Ukrayina [The Great War 1914–1918 and Ukraine]. – К.: TOV «Vydavnytstvo “KLIO”», 2013. – 784 s.
4. Vzдорozhanie produktov [Rise of products price] // Zhizn' Volyni. – 1914. – 22 ijulja. – S. 3.
5. Vzдорozhanie fruktov [Rise of fruit price]// Kiev. – 1914. – 19 sentjabrja. – S. 4.
6. Godichnyj jubilej kievskoj taksy [One-year anniversary of the Kiev rate] // Kievskaja mysl'. – 1916. – 23 janvarja. – S. 4.
7. Dem"yanyuk O. Kovel' naperedodni ta v pershi roky Pershoyi svitovoyi (1914–1916 rr.) viyny [Kovel on the eve and the first years of the First World War (1914–1916)] / O. Dem"yanyuk // Mynule i suchasne Volyni ta Polissya. Kovel' i Kovel'shchyna v istoriyi Ukrayiny ta Volyni. Nauk. zb. Vyp. 50. Materialy 50-yi Vseukr. nauk. istor.-krayezn. konf. (m. Kovel', 12–13 hrudnya 2013 r.) / Uporyad. A. Sylyuk. – Kovel', 2013. – S. 91-95.
8. Derzharkhiv Kyuyivs'koyi obl. – F. 9. – Op. 30. – Spr. 92. – 90 ark.

9. Derzharkhiv Kyyivs'koyi obl. – F. 9. – Op. 30. – Spr. 94. – 48 ark.
10. Derzharkhiv Kyyivs'koyi obl. – F. 9. – Op. 31. – Spr. 25. – 125 ark.
11. Derzharkhiv Rivnens'koyi obl. – F. 359. – Op. 1. – Spr. 13. – 294 ark.
12. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl. – F. 409. – Op. 1. – Spr. 192. – 66 ark.
13. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl. – F. 409. – Op. 1. – Spr. 193. – 378 ark.
14. Deshevizna sel'skih produktov // Kievskaja mysl'. – 1915. – 13 oktjabrja. – S. 2.
15. Ezhednevno nabljudatsja... [*Is observed daily...*] // Podolija. – 1914. – 24 sentjabrja. – S. 4.
16. Kitanina T. M. Vojna, hleb i revoljucija: Prodovol'stvennyj vopros v Rossii. 1914 – oktjabr' 1917 g. [*War, bread and revolution: Food issue in Russia. 1914 – October 1917*] / T. M. Kitanina – Moskva : Nauka, 1985 . – 384 s.
17. Kondrat'ev N. D. Rynok hlebov i ego regulirovanie vo vremja vojny i revoljucii [*Bread market and its regulation in time of war and revolution*] / N. D. Kondrat'ev. – M.: Nauka, 1991 – 487 s.
18. Ministerstvom trgovli i promyshlennosti vyjasneno... [*Ministry of Trade and Industry found...*] // Podolija. – 1914. – 19 dekabrja. – S. 4.
19. Nashi «blagodeteli» [*Our “benefactors”*] // Juzhnaja kopejka. – 1915. – 24 maja. – S. 2.
20. Padenie cen na produkty [*The fall of food prices*] // Kievskaja mysl'. – 1914. – 3 avgusta. – S. 2.
21. Podobno v Vinnice i v Proskurove... [*Like in Vinnytsia and Proskuriv*] // Jugo-Zapadnyj kraj. – 1915. – 8 sentjabrja. – S. 2.
22. Prichiny dorogovizny. (Doklad prof. K. G. Voblogo) [*The reasons of high prices (The report of the prof. K. G. Vobliy)*] // Kievskaja mysl'. – 1915. – 14 fevralja. – S. 5.
23. Reyent O. P. Persha svitova viyna i Ukrajina [*The First World War and Ukraine*] / O. P. Reyent, O. V. Serdyuk . – K.: Geneza, 2004. – 473 s.
24. Sidorov A. L. Jekonomicheskoe polozhenie Rossii v gody Pervoj mirovoj vojny [*The economic situation in Russia during the First World War*] / A. L. Sidorov. – M.: Nauka, 1973. – 656 s.
25. TsDIAK Ukrainy, m. Kyiv. – F. 1335. – Op. 1. – Spr. 1659. – 694 ark.
26. Shaposhnikova N.O. Prodovol'che stanovyshche v Ukraini v roky Pershoyi svitovoyi viyny (lypen' 1914 – lyuty 1917 r.) [*The food situation in Ukraine during the First World War (July 1914 – February 1917)*] / N. O. Shaposhnikova. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2002. – 174 s.